

„חיקוי והתבוללות“: בעיה ישנה באספקלריה חדשה

מרדכי רושוולד

יעודו של „המרכז הרוחני“

מעשה שהיה: שלח פלוני אלמוני שיר למערכת של עתון בישראל וחתם עליו חיים נחמן ביאליק. השיר והחרוזים לא היו מן המעולים, אך העורך תמה על החתימה. הזמין את המשורר למערכת ושאלו: הכיצד חתמת בשמו של גדול משוררינו? השיב הלה: בחרתי לי שם זה כפסבדונים.

אין כותב השורות האלו מנסה להתלבש באיצטלא של בעל המסה העברית הדגול, שעה שהוא שואל את כותרת מאמרו הנודע. כוונת הכותב לברוק את הבעיה אם מסקנותיו של אחר-העם לגבי שאלת ההתבוללות היהודית, אליהן הגיע לפני 90 שנה (ביתר דיוק: בשנת תרנ"ג 1893), שרירות וקיימות, או שמא נשתנו הדברים — אם לטובה ואם לרעה?

נתייחס לשתי מסקנות אליהן מגיע אחר-העם. האחת היא כישוריו המיוחדים של העם היהודי לעמוד בפני התבוללות בעמים על ידי כשרונות לחקות תרבות זרה מבלי להתבטל בפניה, אלא אדרבה כדי להתחרות בה, ולתת ביטוי חדש לייחודו באמצעות דפוסי התרבות הזרה שהוא רוכש לעצמו. סגולה זו ויכולת זו הן תריס בפני התבוללות. המגע עם העולם משמש ליהדות אמצעי לחדש ולבטא את עצמותה.

המסקנה השנייה היא הצורך במרכז אחד — הוא המרכז הרוחני המפורסם בארץ-ישראל — שימשש מוקד לתרבויות היהודים בתפוצותיהם. בלעדי מרכז כזה, המשמש דוגמה יחידה לחיקוי, מכנה משותף לריבוי תרבותי, עלולות הגלויות להתפלג ולהיבדל אחת מהשנייה. כי אף אם הכושר היהודי להשתמש בתרבות זרה לשם ביטוי עצמי יעמוד לכל גלות וקהילה וימנע מהן התבוללות, הרי לא ישמש תריס בפני פילוג יהודי, „עד כי ברבות הימים לא יהיה עוד ישראל גוי אחד, אלא שבטים שבטים נפרדים“.

כיום יש לנו מרכז רוחני בישראל ויש מגע וקשר בין התפוצות למרכז זה. יהודים עולים „רגל“ לירושלים מאנגליה ומצרפת, מארצות-הברית ומקנדה, היינו מארצות רווחה וסובלנות. בחזרם מהמרכז הרוחני לביתם הם נושאים אתם, „מטוב הארץ“: רשמים ומראות ודברי מזכרת ממשיים: תקליטים, תצלומים, סרטים וחפצי אמנות ומלאכת-יד ועל הכל — רגשי זהות ואהדה למדינת ישראל ודאגה לשלומה ובטחונה.

אולם נשאלת השאלה: האם משמשת ישראל ליהודי התפוצות לא רק מוקד-

גאווה, אלא גם מרכז רוחני ממש? האם נוסף לתודעה הלאומית קיים גם מגע תרבותי? האם מלבד ההשפעה הפסיכולוגית ישנה גם קליטה רוחנית?

גם אם אין לנו עדות סטטיסטית, נראה שמרביתם של „עולי-הרגל“, אין רוחם מתעשר על-ידי הביקור בישראל. המדינה העברית משמשת כמרכז לאומי, סמל זהות יהודית, משענת נפשית ומוקד-דאגה, אך לא מרכז רוחני. ומצב התרבות היהודית במרכז המיועד, היינו במדינת ישראל תעמידנו על טיב הזיקה בין שני הקיבוצים היהודיים הגדולים בימינו, או על חסרונה.

אין צריך לומר, שיהדות אמריקה ברובה הגדול אינה נזקקת לערכי התרבות העברית החדשה. ללשון ולספרות העברית החנה. בתי-הספר היהודיים, רובם המכריע, אינם מספקים לתלמידים ידיעה ממשיית בלשון העברית ומעניקים להם מנת יהדות זעומה. הלימודים בתנ"ח מצטמצמים על-פירוב בשעות מספר לשבוע, ואפילו שעות ספורות אלה אינן מנוצלות כראוי. אין פלא לכן שפרט למיעוט קטן בוגרי ישיבות קטנות ובתי ספר יומיים, קם לנו דור שהוא מנוער מדעת היהדות.

היהדות ומפגשה עם תרבויות חוץ

מצב זה אומר דרשני. עם הספר הפך לעם של בורים בידיעת היהדות. היהודים למדו תורה במזרח אירופה בתנאי לחץ ועוני, ואילו ב„ארץ האפשרויות הבלתי מוגבלות“ אין הם מודקקים לתרבות עמם מתוך חיי רווחה.

נסיונותיהם של חכמים ופילוסופים ליצור מגע בין היהדות ותרבויות זרות הביאו בהצטלבויותיהן ההיסטוריות לידי זיקת-גומלין ביניהן. פעמים היתה המזיגה מוטבעת בחותם היהדות ופעמים להפך נפגעה מחשבת ישראל מנסיון כזה. במונחי אחד העם: פעמים היה החיקוי לשם התקררות ופעמים שימש גורם להתבוללות. יש והענין שנוי במחלוקת. יש הרואים בשפינוזה הוגה-דעות יהודי בעיקרו ויש שפוסקים שתורתו חורגת למעשה מתחום היהדות. לפניו הזדקקו פילון האלכסנדרוני לתרבות יוון לשם הגדרת היהדות והרמב"ם נזקק לאריסטו כדי לפרש את משמעותה. לגבי שניהם נחלקו הדעות בישראל. יש סוברים שפילון הצליח לפרש את היהדות לאור הפילוסופיה היוונית של אפלטון ושל הסטואיקים בניגוד לגוזרים שיהדותו מתבטלת בנסיון לייחס ליהדות דרכי מחשבה ומושגים יווניים; וכידוע קמו מתנגדים גם לרמב"ם ולנסיון המזיגה שלו.

אין בכונתנו להיכנס לעומק הדיון. ניתן לומר, שהיהדות התפתחה במשך הדורות והתפתחות זו היא במידה מסויימת תולדה של מיפגש עם השקפות ותרבויות אחרות. עם זאת שמרה היהדות על עיקרי השקפת עולמה וטיפחה ערכי חיים ומוסר, תורה ותרבות לפי רוחה וטעמה. דומה היהדות לנהר הקולט מימיו מיובלים רבים, אך שומר על טהרת מימיו. איזה יובל האדיר את הנהר בלי לפגום באיכות מימיו ואיזה העכירו — לא תמיד קל לפסוק.

מעמדה של יהדות אמריקה

גם באמריקה יש נסיונות לפרש את היהדות מחדש כתולדה מהמיפגש עם תרבות הדור מבלי לפגוע ברוחה ורמותה ההיסטורית. אולם עד עתה אין נסיונות

אלה מעוררים כח־היצירה המקורי של האוכלוסיה היהודית באמריקה ואינם מגבירים את זהותם וזיקתם לנכסי הדורות, בפרט של הדור הצעיר.

מה פשר המצב המעציב והמדאיג הזה? באמריקה של ימינו חיי הרוח הם נחלת מיעוט קטן, ואילו הציבור הרחב בוחר בחיי שעה ובכידור של רגע. אנשים להוטים אחרי ספורט, טלוויזיה, טיולים — בנוסף לחיי רווחה, כמוכן. ערכי תרבות ורוח נדחקים לקרן זווית ואין השפעתם ניכרת. אין תרבות לאומית המטביעה את חותמה על החינוך והזוכה להוקרה ויחס של כבוד מהציבור הרחב. הציבור היהודי מחפש אף הוא חיי רווחה וכידור של שעה. חיקוי כזה אינו מאפשר התחרות יהודית עם התרבות האמריקאית, שכן היהדות יכולה להתחרות עם ערכי רוח ולא עם שעשוע קלוקל או בידור טפל. שעה שהיהדות עמדה מול הַנוֹנוֹת, היתה צריכה לטרוח מה להשיב לאפיקורוס, ואלו למוקיון של טלוויזיה אין מה להשיב. פילון מאלכסנדריה הזדקק לפילוסופיה יוונית כדי להצדיק ולפאר את היהדות. הרמב"ם פרש את היהדות באורו של אריסטו, אך כיצד ניתן לפרש את היהדות בעזרת הכדורגל? החיקוי נשאר חיקוי ואינו סימני-היכר לישות לאומית-תרבותית מיוחדת.

אמת, אין מצב זה מביא לידי התבטלות והתבלולות גמורה: בית־הכנסת „מתפקד“ אף אם תכנו מידלדל. יש ערך לבית־הספר היהודי אף אם תורתו כוית. אך היהדות אינה משפיעה על רוב היהודים כתרבות חַיָּה ופורֶה ועל כן אין סיכוי רב ש„מרכז רוחני“ יעוררם ל„חיקוי“, שכן הם חסרים „הכשרה“ לכך. ואם ישנם צעירים, תלמידי אוניברסיטות מחפשי דרך, שלימוד מדע ומקצוע וכידור טלוויזיה וכדורגל אינם מספקים את צרכי נפשם, הרי נתפשים הם לכיתות דתיות שונות ומשונות, הפורחות ברחבי אמריקה, או לשמאל החדש ששטחיותו האידאולוגית דומה לשטחיותן התיאולוגית של הכיתות ההן. אין ביכולתם של צעירים אלה לבדוק תורות אלו בדיקה ביקורתית עצמאית, כי לא הוכשרו לכך לא על־ידי החינוך הכללי ולא על ידי החינוך היהודי. שכן אין שעשוע הטלוויזיה או בידור הכדורגל מכשיר למחשבה עצמאית. הכשרה מקצועית ומדעית אינה ענין למחשבה עיונית שאינה ניתנת לבדיקה במעבדה ובניסוי. יכול אדם להיות מהגרס או חימאי מומחה ומתחכם, ועם זאת להישאר תמים ובור בעניני רוח ותרבות, הגות וכבשונו של עולם. כמוכן מה פילוג זה של תבונת האדם ורוחו טיפוסי להרבה מבני אמריקה כיום ואפילו לתרבותה של ארץ זו, והיהודים אינם שונים ברובם משאר עם הארץ.

הנה כי כן, קל לפנות את הדור הצעיר לכל תורה קלוקלת וקשה לגלות לו את המאור שבתרבות, ששורשיה עמוקים וסבוכים. אין להם לכלל היהודים כושר לפתח את התרבות היהודית, עתיקת הימים ורבת הענפים, ואין הם מסוגלים להבין טיפוחה של תרבות זו במקום אחר, במרכז הרוחני. פרט ליחירי סגולה, שפרשו מן הציבור ולמדו תורה, הרי היהדות היא ספר חתום בפניהם.

„המרכז הרוחני“

ומה ברבר המרכז הרוחני בארץ־ישראל, שיעדו לשמש, אם לא אור לגויים, לפחות מאור ליהודים בתפוצותיהם? האם הפכה מדינת ישראל למרכז כזה, מקום בו

התרבות היהודית פורחת ומתפתחת? האם יכול המרכז לשמש דוגמה לתפוצות, אם רק ירצו ללמוד ממנו ולחקותו?

לפני עשרים או שלושים שנה אפשר היה לתת תשובה חיובית לשאלה: כיום התשובה מוטלת בספק. לפני דור נראה הדבר כי היהדות המתחדשת מתעצבת בארץ-ישראל ובמדינת ישראל. שם קמה לתחיה הלשון העברית, נוסדה האוניברסיטה העברית, נוצר התיאטרון העברי, התפתחה ספרות ושירה, ומעל לכל — שם טופחה רשת חינוך עברי, שהיה ספוג מורשת לימוד תורה, נביאים וכתובים וספרות עברית חדשה. כל אלה חיים וקיימים גם כיום. ובכל זאת ניתן להבחין בנטיה להירדררות תרבותית.

מהו היסוד למסקנה פסימית זו? הסימנים ניכרים בנוסח החיים בישראל. הן הצורה והן התוכן בנוסח חיים זה, מתמעטת דמותם העברית-היהודית ואף אפיים התרבותי הכללי. הרי כמה דוגמות מצפות על השטח. לפני כמה עשרות שנים ניתנו שמות עבריים לבתי-הקפה בתל-אביב, כגון: „גן רווח“, „סמדר“, „עטרה“. היום מבכרים לכנות מקומות כגון אלה בשמות לועזיים, דהיינו: „פלורידה“, „פריס“ וכיוצא באלה.

אמנם תנאי וספרות עברית הם עדיין חלק מתכנית הלימודים, אך רישומם בשיחה, בסיגנון ומחשבה מירלדל והולך. העם, והנוער בתוכו, נוהר אחרי הלעז, להוט אחרי טלוויזיה, טיולים, בידור ושעשוע ורק מועטים נזקקים לספר טוב ולערכי תרבות ורוח.

החיים בישראל והתרבות הישראלית נתונים לאמריקניזציה ולבנטיניות. אמריקניות ממין זה ולבנטיניות מסוג זה שנתמוגו בישראל כיום אינן דואגות ליצירת חיים בעלי איכות ועשירי רוח, אלא ל„תכלית“ בלבד — לא תכלית של חיי מחשבה ורוח במובנו של אריסטו, אלא תכלית כפי שהמושג נתקבל באדיש, התכלית הגשמית הקרובה. החיים הפכו פרגמטיים, מעשיים, במובן המצומצם של המלה. הדאגה היא ליום מחר, או אפילו לשעה זו, ואין היפנות לאותו עיסוק שתכליתו הערך המחלט — האמת לשמה, עשייה לשם שמים (במובן דתי או חילוני) יקר האדם, טיפוח ערכו, מוסר ותרבות שאינם תלויים באופנה ובחיקוי של „המקולקלים שבהם“.

יש סיבות להתפתחות זו, חברתיות ופסיכולוגיות. הסיכונים למדינה מחייבים עמידה על המשמר מפני תוקפנות ובימינו הדבר קשור בפיתוח ארגון צבאי מעולה ובטכנולוגיה מתוחכמת. גם הכלכלה בימינו צמודה למדעים המדויקים. המדינה צריכה להנדסים ולאנשי צבא, ואין סיפק בידה להיפנות לשירה ולתהייה על דברים שברומו של עולם.

ואלו מהצד האישי, הביקוש לשפר את רמת-החיים מחייב יתר מאמץ בעבודה היום-יומית, יתר מחשבה לכלכלת הבית. דירה מרווחת במקום חדר-מגורים, מכונת במקום תחבורה ציבורית — כל אלה לא נקל להשיגם בתנאי החיים הכלכליים של מדינת ישראל. מיטב המחשבה והמרץ מושקעים בשיפור תנאי החיים ולא נשאר הרבה כרי לתהות על משמעות החיים. אם נוסף לכך אינפלציה דוהרת המחייבת

את הנשכרים להרוויח יותר ואת האמידים לחפש דרכים ביצר להשקיע את ממונם בדרך „יעילה“, הרי שאין סיפק בידם להיפנות לתורה ולתרבות אישית ולאומית לשמן.

נוסף לסיבות אלו, יש גורמים אחרים. מדינת ישראל נתונה להשפעה ישירה הן של הלבנט הן של אמריקה, ואף אם יש מה ללמוד משניהם, הרי אין זה לימוד בתחום התרבות (במובן שלנו). אם „דור הגיינס שותה קווינס“, כדברי פרסומת בישראל, קשה לו לעמוד על טעמים של ערכים חשובים יותר. קיבוץ הגלויות מתרחק מהמכנה המשותף לגלויות — היינו, תרבות היהדות — ומוצא מכנה משותף חדש: תרבות הטלוויזיה והכדורגל. המרכז הרוחני המיועד, במקום לשמש דוגמה לאחרים, מוצא את עצמו מחקה את העולם הגדול כביכול, חיקוי של התבטלות ושל התבוללות. עדיין מזדקקים לאותיות עבריות, אך המלים והמושגים הזרים נערמים ומתפשטים: בונים את „דיונוגוף סנטר“ ומוכרים „מקדוד“.

נוכח העתיד

מה יהיה, איפוא, על תרבות ישראל? אם הקיבוץ הגדול של היהודים באמריקה, אין התרבות היהודית ניכרת בו, ואם המרכז המתחדש גם הוא מתרוקן מתוכן תרבותי, הרי צפויה לנו אומה יהודית בלי תוכן יהודי, יהודים בלי יהדות, לאום בלי נשמה.

אמת, תופעה זו אינה מיוחדת לנו בלבד: ישנם עוד עמים שתרבותם מתרדלת בגלל נסיבות העולם המודרני, שבו אמצעי התקשורת והטעם ההמוני המתלווה להם הורסים את המעולה ומעלים את הטפל. והרי צרת רבים, כפי שכתב אחד העם, חצי נחמה.

אולי ניתן להוסיף על נחמה פורתא זו עוד כמה דברי עידוד. עדיין קיימים מוסדות תרבות בישראל ועדיין ישנם אנשים — גם אנשים צעירים — הקוראים ספר טוב והקרובים לתרבות היהדות, אם בצורתה הדתית ואם בצורתיה החולוניות. עדיין ישנם מוסדות בריכוזים הגדולים של היהודים באמריקה ועדיין ישנם אנשים — הגם שהם מועטים — החיים את חיי התרבות היהודית. כל אלה זקוקים לעידוד, כדי לחזק שם כוח החיות הרוחנית באנשים אלה, הנאבקים עם הזרם.

זאת ועוד: הרבה נעשה בתחום של שיתוף פעולה בין מוסדות הוראה ומחקר בישראל ובתפוצות. מדינת ישראל מספקת כבר במידה ניכרת כוחות הוראה ושליחים שמביאים עמם „מזמרת הארץ“ (על הטובים שבהם מדובר כאן), אך לקשרים הרוקים ולתודעה של מדינת ישראל כמרכז רוחני, כמאור ליהודים בתפוצות, עדיין לא הגיעו הדברים.

הפתרון להידרדרות רוחנית לא יבוא על-ידי פעילות הצמרת בלבד. הכרח להגיע אל שכבות רחבות של העם, ובפרט של הנוער המתלמד. אמת, צעירים רבים מיבשת אמריקה באים לישראל להשתלם במשך תקופה מצומצמת במוסדות-חינוך גבוהים. ודאי יש ברכה בכך, אולם ספק אם הזמן הקצר שעושים הצעירים האלה במדינת ישראל מספיק כדי לעצב את עולמם היהודי של צעירים אלה, בפרט כשרובם מגיעים לישראל ללא יסוד בלשון העברית, תולדות ישראל ודעת היהדות.

כדי שמפעל ההשתלמות בארץ יצליח יותר. יש להתחיל בפעולת ההכשרה הלשונית-החינוכית כאן. ראשית כל יש לאפשר לצעירים אלה לקרוא את התנ"ך במקורו. מינימום זה הכרחי לשם יצירת בסיס לספיגה עברית-תרכותית נרחבה.

שהלשון היא ביטוי לייחודה של כל חברה ותרבות — על כך מעידה אסכולה אנתרופולוגית מודרנית. אין היא לבוש וצורה בלבד. שכן הלבוש אינו מעטה חיצוני, אלא צמוד לתוכן. לימוד מקורות היהדות בלשונם אין לו תחליף.

אשר למדינת ישראל — הסכנה הרוחנית-התרבותית היא בזיקה למונחים, מושגים ודפוסי-מחשבה זרים, וביחוד של לשון וסגנון, נוסח ודרכי מחשבה אמריקאיים — ורוח הלשון המקורית ניטלת ממנה.

שיפור המצב הוא בידי המחנכים. לימוד יותר יעיל. נמרץ ותקין של התנ"ך וספרות הדורות הוא תנאי מוקדם לעצור בעד רידודה של הלשון ול"סילסולה" של המחשבה העברית הרבה תלוי בתקנת החינוך ובהשפעתם של מחנכים נאמנים לתעודתם ויעודם להקים דור שיכונן את "המרכז הרוחני", שיהיה לברכה לארץ ולתפוצות.